स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन

श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन

लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण

प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन
श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन
श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन
महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन
श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन
महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

अयि महाशयाः

इदमप्यवधारयितु मर्हन्ति भवन्तः, महिशूर विश्वविद्यानिलये पण्डितपदमपि अधितस्थिवानहं तादृश विश्वविद्यानिलयाधिकृतानां प्रोत्साहनेन प्रबन्धमिमं प्रकाशयामि ।

ततो विश्वविद्यानिलय कीर्तिमपि अनुवर्तयतु प्रबन्धोऽय मित्याशास्ते ॥

लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्यः.

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन

श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन
श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन
श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन
महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन
श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

(79) अनुमेयवादः.

(80) न्यायवादः

(81) हेत्वाभासाः.

(82) कथा.

(83) उपमानवादः.

(84) अर्थापत्तिवादः.

(92) शास्त्रवादः.

(93) मीमांसावादः.

(94) अध्यायार्थसंग्रहः.

(95) वेदनिरुक्तिवादः.

(96) सामान्यनिरुक्तिवादः.

(97) दोषनिरुक्तिवादः.

(98) न्यायनिरुक्तिवादः.

पुटसंख्या

(113) मोक्षसाधनम्.

(114) भक्तिः.

(115) प्रपत्तिः.

(116) नैयायिकसिद्धान्तः

(117) तन्त्रवार्तिकसिद्धान्तः.

(118) अधिकारवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववाद

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववाद

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

॥ श्रीरस्तु ॥

मानमेय रहस्य श्लोकवार्तिक प्रारम्भः

प्रमेयकाण्डः.

(1) पीठिका

1 शुद्धस्वाभाविकप्रज्ञाशक्तिकारुण्यभूषणम् ।
नमिकर्मीकरोम्याद्यं विद्यादेवं श्रियः पतिम् ॥
अभिवन्द्य महोदारामस्मद्गुरुपरंपराम् ।
किंचित् करोमि जगतां प्रज्ञाविभवतोऽधुना ॥
2 यः श्रीलक्ष्मीपुरंश्रीनिवासार्यो विदुषां मणिः ।
यं जन्मना ब्रह्मणा च वेंकटस्वाम्यजीजनत् ॥
श्रीमान् रामानुजाचार्यो येन पौऽयजयत् क्षितौ
श्रीमत्तिरुमलै नल्लान् वात्स्यवंशाब्धिचन्द्रमाः ॥
श्रीमत्कस्तूरिरङ्गेन्द्रविद्वद्रत्नकृपाभरः ।
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वं यस्मै प्रायच्छदव्ययम् ॥
पितृव्यस्स विरक्तश्रीरघूद्वहगुरूद्वहः ।
आत्मरक्षाभरं यस्मादादत्त करुणाकरः ॥
यस्य वृत्तिं प्रतिष्ठां चानन्यतुल्यामकल्पयत् ।
महाशूरमहीधुर्यतुर्यश्रीकृष्णभूपतिः ॥

4 मेयं मानाधीनमपि तदेवादौ निरूप्यते ।
प्रोपसर्गप्रयोगस्तु प्रमाभ्रमविवेकतः ॥
विज्ञानाद्वैतसिद्धान्ते प्रविवेको न कश्चन ।
तथाऽसत्ख्यातिसिद्धान्ते व्यवहारो ह्युपप्लवः ॥
मानाधीना मेयसिद्धिः मानसिद्धिश्च[1] लक्षणात् ।
तल्लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरितीर्यते ॥
ज्ञातं सम्यगसम्यग्वा यन्मोक्षाय भवाय वा ।
तत्प्रमेयमिहाभीष्टं न प्रमाणार्थमात्रकम् ॥
इति न्यायविदः प्राहुः प्रमाणपरिनिष्ठिताः ।
काणादास्तु पदार्थज्ञाः प्रमेयपरिनिष्ठिताः ॥
प्रमेयं च प्रमाणं च प्रयोजनमिति त्रिभिः ।
विभागैः प्रविभक्तोऽयं प्रबन्ध इति हि क्रमः ॥

(2) शास्त्रारम्भः.

1 विषयश्च फलं चैव संबन्धश्चाधिकार्यपि ।
प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गमनुबन्धिचतुष्टयम् ॥
अभिधेयादयश्शास्त्रे कथ्यन्ते प्रथमं बुधैः ।
न निश्चीयन्त एवैते कृत्स्नशास्त्रश्रुतेः पुरा ॥
प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गं स्यात्तथाप्यर्थसंशयः ।
अ र्थसंशयो दृष्टः निवृत्त्यङ्गं परीक्षकैः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

3 सर्वं शून्यमिति प्राहुः केचिद्विज्ञानमित्यपि ।
अपोहवादिनस्सर्वं व्यावृत्तिरिति मेनिरे ॥
4 सर्वं सदित्येकमिति संख्यैकान्तेषु चादिमः ।
शून्याद्वैतं सदद्वैतं विज्ञानाद्वैतमेव च ॥
शब्दाद्वैतं तथा कालाद्वैतमित्यादि विस्तरः ।
सर्वं नित्यमनित्यं च द्विसंख्यैकान्तवादिनाम् ॥
ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति त्रिसंख्यैकान्तवादिनाम् ।
मानं मेयं मितिर्मातेत्याहुरेवं ततः परे ॥
रूपं संज्ञा च संस्कारः वेदनाऽनुभवास्त्विति ।
पञ्च स्कन्धा इति प्राहुः सौत्रान्तिकमुखाः परे ॥
जीवो धर्मोऽप्यधर्मश्च पुद्गलः काल एवच ।
आकाश इति षड्द्रव्यं षडभिज्ञाः प्रचक्षते ॥
एवं सप्तादिसंख्यानामेकान्ता अपि सम्मताः ।
ततश्च षष्टितन्त्रं यत्संदृष्टं कपिलादिभिः ॥
संख्यैकान्तानुरोधेन तत्सांख्यं प्रथितं भुवि ।
सांख्या हि तत्त्वगणनापरायणतया स्थिताः ॥
प्रबोधचन्द्रोदयोक्तिरप्येवं तत्र साक्षिणी ।
ज्ञानप्रधानं यच्छास्त्रं तत्सांख्यमिति केचन ॥
तपःप्रधानं शास्त्रं तु पातञ्जलमिति स्थितम् ।
यमादयस्तपोरूपास्तत्रैव हि विशोधिताः ॥

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

3 सर्वं शून्यमिति प्राहुः केचिद्विज्ञानमित्यपि ।
अपोहवादिनस्सर्वं व्यावृत्तिरिति मेनिरे ॥
4 सर्वं सदित्येकमिति संख्यैकान्तेषु चादिमः ।
शून्याद्वैतं सदद्वैतं विज्ञानाद्वैतमेव च ॥
शब्दाद्वैतं तथा कालाद्वैतमित्यादि विस्तरः ।
सर्वं नित्यमनित्यं च द्विसंख्यैकान्तवादिनाम् ॥
ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति त्रिसंख्यैकान्तवादिनाम् ।
मानं मेयं मितिर्मातेत्याहुरेवं ततः परे ॥
रूपं संज्ञा च संस्कारः वेदनाऽनुभवास्त्विति ।
पञ्च स्कन्धा इति प्राहुः सौत्रान्तिकमुखाः परे ॥
जीवो धर्मोऽप्यधर्मश्च पुद्गलः काल एवच ।
आकाश इति षड्द्रव्यं षडभिज्ञाः प्रचक्षते ॥
एवं सप्तादिसंख्यानामेकान्ता अपि सम्मताः ।
ततश्च षष्टितन्त्रं यत्संदृष्टं कपिलादिभिः ॥
संख्यैकान्तानुरोधेन तत्सांख्यं प्रथितं भुवि ।
सांख्या हि तत्त्वगणनापरायणतया स्थिताः ॥
प्रबोधचन्द्रोदयोक्तिरप्येवं तत्र साक्षिणी ।
ज्ञानप्रधानं यच्छास्त्रं तत्सांख्यमिति केचन ॥
तपःप्रधानं शास्त्रं तु पातञ्जलमिति स्थितम् ।
यमादयस्तपोरूपास्तत्रैव हि विशोधिताः ॥

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववाद:

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

करणानामसामर्थ्यं अष्टाविंशतिधा मतम् ।
इति षष्टिः पदार्थानां अष्टाभिस्सिद्धिभिस्सह ॥
3 षष्टितन्त्राभिधः कश्चिदागमः कापिलर्षिणा ।
प्रणीत इति वेदान्तसूत्रे भास्करभाषितम् ॥
संप्रतीश्वरकृष्णीयकारिका तत्त्वकौमुदी ।
सांख्यसिद्धान्तमुकुर इति सर्वत्र निश्चितम् ॥
सांख्यप्रवचनं नाम या षडध्याय्यपीक्ष्यते ।
विज्ञानभिक्षुभाष्यं च तत्प्राच्यैर्नाभिवीक्षितम् ॥
पातञ्जलं चतुष्पादं यदेतद्ध्युपलभ्यते ।
तद्धि सांख्यप्रवचनमिति माधवसंग्रहः ॥
4 स्वभावेनैव चिच्छक्तिर्विषयप्रवणा यदि ।
अनिर्मोक्षप्रसंगोऽतः किञ्चित् द्वारमपेक्षते ॥
न चक्षुरादिमात्रं तत् संकल्पानुपपत्तितः ।
न मनोमात्रविश्रान्तिः स्वप्ने व्याघ्राभिमानतः ॥
नाहंकारे तत्त्वपूर्तिः सुषुप्तौ प्राणदर्शनात् ।
न बुद्ध्यन्ता तत्त्वपङ्क्तिः बुद्धेः परिमितत्वतः ॥
5 कारणं त्वपरिच्छिन्नं प्रधानं प्रकृतिर्हि सा ।
कार्यहेत्वोरभेदः स्यादसतः संभवः कुतः ॥
असत्त्वे नास्ति संबन्धः कारणैस्सत्त्वसङ्गिभिः ।

धर्माधर्मादयो भावाः तैर्लिङ्गमधिवासितम् ।
परिगृह्य स्थूलदेहं नटवद्व्यवतिष्ठते ॥
9 भावैर्विना न लिङ्गं स्यात् न भावा लिङ्गमन्तरा
अतोऽस्ति द्विविधस्सर्गः एष प्रत्ययलक्षणः ॥
तृतीयो भौतिकस्सर्गः स्थूलो देवादिभेदतः ।
लिङ्गेषु बुद्धिर्मुख्येति सैव व्यवहृतेः पदम् ॥
साऽचेतना चितिच्छायापत्त्या चेतनवद्भवेत् ।
चेतनोऽपि ज्ञानसुखदुःखवानिव लक्ष्यते ॥
10 अन्योन्यानुग्रहस्सोऽयमविवेकनिबन्धनः ।
बुद्धिर्महत्तत्त्वमेतदन्तःकरणमुच्यते ॥
प्रत्यभिज्ञाऽनुसंधानकार्यनिर्वहणक्षमा ।
विषयाकारिणी बुद्धिवृत्तिः ज्ञानमितीर्यते ॥
बुद्धेस्सत्त्वसमुद्रेकोऽध्यवसायोऽपि स स्मृतः ।
उपलब्धिः पुनः पुंसो वृत्तिमद्बुद्धिदर्शनम् ॥
तस्मात् ज्ञानं चोपलब्धिः बुद्धिश्चार्थान्तरं मतम्
ततश्च बुद्धिः त्रिविधै रञ्जकैरुपरज्यते ॥
11 विषयेणोपरागोऽयं संबन्धो ज्ञानलक्षणः ।
पुरुषेणोपरागो यः स भेदाग्रहलक्षणः ॥
व्यापारेणोपरागोऽयं वृत्तिः कर्तव्यमित्यसौ ।
तस्मान्ममेदं कर्तव्यमिति बुद्धेर्निरूपणा ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पु

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

प्रतीयतेऽयमाकाशः यदैवोन्मीलनं दृशः ।
प्रतीत्यभावे गन्तॄणां कूपादिपतनं ध्रुवम् ॥
इह पक्षी नेह पक्षीत्येवं जानन्ति लौकिकाः ।
एतदालम्बनतया वस्तु किंचित्प्रसिध्यति ॥
कल्पितालम्बनं केचिदालोकालम्बनं परे ।
ध्वान्तालम्बनमेकेऽन्ये तन्निरालम्बनं विदुः ॥
तत्रापि कल्पितादीनां स्यादेवाधारकल्पना ।
विधिर्निषेधो निरधिकरणो नेति केचन ॥
तथात्वे चाद्वैतवादः शून्यवादोऽपि वा ध्रुवः ।
तस्मादध्यक्षसंयोगः परिशेषाद्व्यवस्थितः ॥
तस्मादङ्गुलिनिर्देशपूर्वं व्यवहरत्यसौ ।
परीक्षको लौकिकश्च निर्बाधं सप्रमाणकम् ॥
नाभावो निस्स्वभावस्स्यात् स्वस्वभावतया स्थितेः
स्वविरुद्धस्वभावाच्चेत् निःस्वभावोऽखिलो भवेत् ॥
यदि चावरणाभावोऽत्रात्यन्ताभावलक्षणः ।
तदाधारतया कश्चिदस्त्येव मतिगोचरः ॥
प्रध्वंसप्रागभावौ तु सत्सु तेषु न सिद्ध्यतः ।
तथाऽऽवरणभेदस्तु तस्य सत्त्वेऽपि सिद्ध्यति ॥
8 अव्याकृतो व्याकृतश्च स चाकाशो द्विधा मतः ।

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

इति वादो निर्विघातः द्व्यणुकावधि संभवेत् ।
ततोऽणवो निरंशाश्चेत् संयोगस्तत्र दुर्घटः ॥
सांशाश्चेदविशेषस्स्यान्मेरुसर्षपयोरिति ।
षट्केन युगपद्योगात्परमाणोष्षडंशता ॥
षण्णां समानदेशत्वे पिण्डस्स्यादणुमात्रकः ।
इति पद्यं विश्रुतं हि यन्माध्यमिकशासनम् ॥
निरंशाऽनेकविषया बुद्धिर्नात्र निदर्शनम् ।
अंशानपेक्षस्संयोगस्तव नारम्भकः क्वचित् ॥
मूर्तैर्विभूनां संयोगोऽप्यत्र न स्यान्निदर्शनम् ।
अनिच्छतां विभुद्रव्यं, इच्छतामयमाशयः ॥
प्रवत्स्यामो यदि वयं संयोगगुणनिह्नव ।
तदा प्रदर्श्येत विभुप्रतिबन्ध्यणुषु त्वया ॥
किंत्वारम्भकसंयोगः प्रदेशनियतो मतः ।
अन्यत्राङ्गीकृतश्चेति कल्प्येऽप्येष प्रसज्यते ॥
उपलम्भानुसारेण वस्तुसत्ता व्यवस्थिता ।
तस्मात्त्र्यणुकविश्रान्तिर्वरमित्याह वैदिकः ॥
6 अतश्च तार्किका नव्या नित्ये महति चाक्षुषे ।
त्रुटौ विश्रममिच्छन्ति न ह्रस्वपरिमण्डले ॥
परमाणुत्रयेणैव त्र्यणुकारम्भ इष्यते ।
गवाक्षरन्ध्रदृष्टं वा लाघवात् त्र्यणुकं विदुः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

वीचीतरङ्गादिनीतिं शब्दानित्यत्वसाधकाः ।
ध्वनीनामुपगच्छन्ति ध्वनितत्त्वं पुरः स्थितम् ॥
7 मनसो वैभवं प्राहुः संयोगमजयोरपि ।
अदृष्टान्नियमः सिद्ध्येत् अदृष्टशरणा हि ते ॥
ज्ञानस्यायौगपद्यार्थमणुत्वं तार्किका विदुः ।
दूरस्मृत्युपपत्त्यर्थं वैभवं वैदिका विदुः ॥
विकासो वृत्तिभेदो वाऽऽप्यायकप्रचयोऽपि वा ।
पृथुत्वहेतुः वेगस्तु यौगपद्यभ्रमावहः ॥
नैवाभिनिविशन्तेऽन्यप्रकारेषु बुधा इमे ।
8 अथौपनिषदानामप्येष सिद्धान्तसंग्रहः ॥
देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः ।
आत्मा सेद्धव्य इति हि ब्रह्म मीमांस्यते बुधैः ॥
इन्द्रियस्य तु देवत्वं कारणत्वमुपास्यता ।
प्राणत्वाद्यं श्रूयतेऽतः स एवात्मेति संशयः ॥
एतादृक्संशयोच्छित्त्यै भगवान् बादरायणः ।
प्रावर्तयत्प्राणपादं द्वितीये लक्षणेऽन्तिमम् ॥
नेन्द्रियेष्वनुमानं स्यात् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ।
ज्ञानेन्द्रियाणां क्लृप्तिश्चेन्न किं कर्मेन्द्रियेषु सा ॥
करणत्वेनेन्द्रियत्वं दोषदीपाञ्जनादिषु ।
प्रसज्यते सहाय व्यवस्था त्वनियन्त्रिता ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववाद

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

पुटसंख्या

पुटसंख्या

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

स स्यादौदयिको भावः यः कर्मोदयलक्षणः ।
स चौपशमिको भावः यः कर्मोपशमात्मकः ॥
स एव क्षायिको भावः यस्स्यात् मोक्षपदाभिधः ।
स पारिणामिको भावः सहजः चित्स्वभावता ॥
समनस्कोऽमनस्कश्च स जीवो द्विविधो मतः ।
संज्ञिनस्समनस्काः स्युः अमनस्काः त्रसाः स्थिराः
गुणपर्यायवद्द्रव्यं तत्रस्थाः निर्गुणाः गुणाः ।
चैतन्यसुखदुःखाद्याः पर्यायगुणलक्षणाः ॥
3 सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ।
पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गला इति निर्णयः ॥
धर्मः प्रवृत्तिहेतुः स्यादधर्मः स्थितिकारणम् ।
अधर्मे गलिते धर्मः स्यादूर्ध्वगतिसाधनम् ॥
आत्मनश्चलनं योगः तेन कर्म पुमानयम् ।
आदत्ते सलिलं विष्वक् तप्तायःपिण्डवत् सदा ॥
तदेव पौरुषं ज्योतिः इन्द्रियेभ्यस्स्रवत्सदा ।
स्पृशच्च विषयान् तद्धीरूपेण परिणाम्यदः ॥
स चास्रवः, तस्य धीरैः कर्तव्यस्संवरस्सदा ।
आस्रवस्स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः ॥

इति मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिके प्रमेयकाण्डे

प्रथमः परिच्छेदः

(38) धर्मधर्मिभाववादः

1 अथ मीमांस्यते धर्मधर्मिभावे विदां मतम् ।
सर्वेषां च विवादानां प्रायशोऽत्रैव विश्रमः ॥
सदसत्कार्यवादो वा नित्यानित्यविकल्पना ।
क्षणास्थिरविवादश्च सृष्टिप्रळयकल्पना ॥
द्वैताद्वैतविवादश्च मोक्षवादोऽपि तादृशः ।
तदुपायविवादो वा वादेऽस्मिन् पर्यवस्यति ॥
अद्रव्यवादिनः केचित्केचिद्द्रव्यैकवादिनः ।
तदैक्यवादिनः केचित् केचित्तद्भेदवादिनः ॥
भेदाभेदं वदन्त्यन्ये केचित्सन्मात्रवादिनः ।
असन्मात्रविदः केचित् तेषां भावोऽवमृश्यताम् ।
2 स्पर्शादीन् जगतो धातून् पञ्च वैभाषिका विदुः
शब्दात्मनश्चतुर्ष्वेव केचिदित्यपरेऽब्रुवन् ॥
स्पर्शाद्येकद्वित्रिचतुस्स्वभावानपरे विदुः ।
निर्धर्मका निराधाराः न चेत्स्यादनवस्थितिः ॥
धर्मोपकारशक्तीनां भेदे तास्तस्य किं यदि ।
नोपकारस्ततस्तासां, तथा स्यादनवस्थितिः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववाद:

(39) द्रव्यवाद:.

(40) गुणवाद:.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

आभिज्ञाग्राह्यमेकत्वमन्यत् तस्माद्विलक्षणम् ।
प्रत्यभिज्ञाग्राह्यमिति विपश्चिद्भिर्निरूपितम् ॥
देशकालादिभेदेन भेदो यस्तु प्रसज्यते ।
तद्विरोध्यैक्यमेतत्स्यादिति तल्लोकसाक्षिकम् ॥
तेनैव क्षणभङ्गं तं निरुन्धन्ति विपश्चितः ।
प्रत्यभिज्ञाविचारस्तु क्षणवादे प्रतिष्ठितः ॥
8 मानव्यवहृतेर्हेतुः परिमाणमितीर्यते ।
महद्दीर्घमणु ह्रस्वमिति तत्स्याच्चतुर्विधम् ॥
परमाणुरणुः ज्ञेयः त्र्यणुकाद्यं महत् मतम् ।
द्व्यणुकं स्यादणु ह्रस्वं तदूर्ध्वं दीर्घमिष्यते ॥
विभुद्रव्याणि परममहान्तीति विनिर्णयः ।
परमाणौ विभौ चापि मानं नास्तीति केचन ॥
परिमाणं तु परितो भाववेष्टनलक्षणम् ।
तच्चापरिमितख्यातेः विभौ नास्तीति केचन ॥
देशव्याप्तिविशेषः स्यात् परिमाणमितीतरे ।
राश्यादिषु महत्त्वादिः देशसंबन्ध एवहि ॥
आर्जवेनैकदिग्योगो दीर्घतेत्येवमूह्यताम् ।
वक्रत्वं चतुरश्रत्वं कुण्डलत्वादिकं तथा ॥
परिमाणं हि परितो मानमित्यभिधीयते ।
आकाशधातुरेवायं स तुच्छ इति सौगताः ॥

वीचीतरङ्गादिनीतिं शब्दानित्यत्वसाधकाः ।
ध्वनीनामुपगच्छन्ति ध्वानितत्त्वं पुरः स्थितम् ॥
7 मनसो वैभवं प्राहुः संयोगमजयोरपि ।
अदृष्टान्नियमः सिद्ध्येत् अदृष्टशरणा हि ते ॥
ज्ञानस्यायौगपद्यार्थमणुत्वं तार्किका विदुः ।
दूरस्मृत्युपपत्त्यर्थं वैभवं वैदिका विदुः ॥
विकासो वृत्तिभेदो वाऽऽप्यायकप्रचयोऽपि वा ।
पृथुत्वहेतुः वेगस्तु यौगपद्यभ्रमावहः ॥
नैवाभिनिविशन्तेऽन्यप्रकारेषु बुधा इमे ।
8 अथौपनिषदानामप्येष सिद्धान्तसंग्रहः ॥
देहेन्द्रियमनःप्राणधीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः ।
आत्मा सेद्धव्य इति हि ब्रह्म मीमांस्यते बुधैः ॥
इन्द्रियस्य तु देवत्वं कारणत्वमुपास्यता ।
प्राणत्वाद्यं श्रूयतेऽतः स एवात्मेति संशयः ॥
एतादृक्संशयोच्छित्त्यै भगवान् बादरायणः ।
प्रावर्तयत्प्राणपादं द्वितीये लक्षणेऽन्तिमम् ॥
नेन्द्रियेष्वनुमानं स्यात् अप्राप्ते शास्त्रमर्थवत् ।
ज्ञानेन्द्रियाणां क्लृप्तिश्चेन्न किं कर्मेन्द्रियेषु सा ॥
करणत्वेनेन्द्रियत्वं दोषदीपाञ्जनादिषु ।
प्रसज्यते सहाय व्यवस्था त्वनियन्त्रिता ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पापक्षयफलं केचित् काम्यं चापि क्वचित् यदा ।
आरब्धे कामनाहानावुक्ताङ्गाशक्तिसंभवे ॥
नित्यं सामान्यफलतः काम्यं फलविशेषतः ।
पापक्षयादिस्सामान्यं पश्वादिस्तु विशेषतः ॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
एवमेव प्रवृत्तिश्चेच्चैतन्येनास्य किं फलम् ॥
3 नैमित्तिकं कर्मभेदं प्रायश्चित्तादिलक्षणम् ।
प्राहुः परे तत्तु कर्म काम्यमेवेति केचन ॥

(47) हिंसावादः

1 कर्माङ्गपशुहिंसादिः हिंसेत्येव हि कापिलाः ।
यत्पशुर्मायुमित्यादिमन्त्रलिङ्गेन सा दृढा ॥
तत्त्याज्यं दोषवदिति चान्वव्रादीद्यदूत्तमः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चाब्रवीत् ॥
2 अपि पापं निषिद्धं स्यात् श्येनस्य विहितत्वतः
यागाङ्गपशुहिंसावत् हिंसात्वं नेति केचन ॥
3 साक्षान्मरणहेतुर्यः स हिंसाशब्दशाब्दितः ।
श्येनस्यातादृशत्वेन न हिंसेत्यपरे विदुः ॥
अदृष्टाद्वारकत्वेन मृतिः कैश्चिद्विवक्ष्यते ।
[illegible]

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववाद

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

स स्यादौदयिको भावः यः कर्मोदयलक्षणः ।
स चौपशमिको भावः यः कर्मोपशमात्मकः ॥
स एव क्षायिको भावः यस्स्यात् मोक्षपदाभिधः ।
स पारिणामिको भावः सहजः चित्स्वभावता ॥
समनस्कोऽमनस्कश्च स जीवो द्विविधो मतः ।
संज्ञिनस्समनस्काः स्युः अमनस्काः त्रसाः स्थिराः
गुणपर्यायवद्द्रव्यं तत्रस्थाः निर्गुणाः गुणाः ।
चैतन्यसुखदुःखाद्याः पर्यायगुणलक्षणाः ॥
3 सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ।
पूरयन्ति गलन्तीति पुद्गला इति निर्णयः ॥
धर्मः प्रवृत्तिहेतुः स्यादधर्मः स्थितिकारणम् ।
अधर्मे गलिते धर्मः स्यादूर्ध्वगतिसाधनम् ॥
आत्मनश्चलनं योगः तेन कर्म पुमानयम् ।
आदत्ते सलिलं विष्वक् तप्तायःपिण्डवत् सदा ॥
तदेव पौरुषं ज्योतिः इन्द्रियेभ्यस्स्रवत्सदा ।
स्पृशच्च विषयान् तद्वीरूपेण परिणाम्यदः ॥
स चास्रवः, तस्य धीरैः कर्तव्यस्संवरस्सदा ।
आस्रवस्स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः ॥

इति मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिके प्रमेयकाण्डे
प्रथमः परिच्छेदः

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववाद:

(39) द्रव्यवाद:.

(40) गुणवाद:.

पुटसंख्या

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

2 इत्येवमादीन् सिद्धान्तान् वदन्तीति पुरोदितम् ।
तत्र विप्रतिपन्नानां युक्तिर्नयविदामियम् ॥
सर्वथा सदुपायानां वादमार्गः प्रवर्तते ।
माने विप्रतिपन्नानां वादमार्गो निरुध्यते ॥
न सर्वस्याप्रमाणत्वं स्वपक्षस्य स्वतः क्षतेः ।
न सर्वस्य प्रमाणत्वं स्वपक्षस्यान्यतः क्षतेः ॥
प्रमाणस्य प्रमाणेन बाधः स्वव्याहतेर्हतः ।
अप्रमाणेन तद्बाधे साधनं च ततो न किम् ॥
अहं सत्यं वदामीति स्वोक्तिः स्वपररक्षिणी ।
न कदाचिद्वदामीति वादस्तु स्वोक्तिबाधितः ॥
मानस्थापकमानस्य मानसंक्षोभकस्य च ।
गतिरेवमिति प्रेक्ष्य गहनां कुहनां त्यजेत् ॥
अथ वैतण्डिकस्यैषा सर्वसंक्षोभकस्य च ।
इष्टप्रसक्तिरितिचेदनिष्टं तेऽस्ति वा न वा ॥
नास्तिचेन्नैव दूष्योऽन्योऽप्यस्तिचेत्तत्प्रसज्यते ।
इष्टानिष्टाविवेकस्तु तिरश्चामपि दुर्वचः ॥
3 लोके प्रमेयव्यत्यासः प्रमाणव्यत्ययागतः ।
अतः तत्त्वप्रबोधाय प्रवृत्ता मानचिन्तना ॥
प्रत्यक्षितसमस्तार्थैर्योगीन्द्रैरपि लङ्घ्यते ।
प्रमाणप्लवमालम्ब्य तत्त्वविप्लवसागरः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

1 प्रमाणत्वाप्रमाणत्वे स्वतः सांख्यास्समाश्रिताः ।
नैयायिकास्ते परतः सौगताश्चरमं स्वतः ॥
प्रथमं परतः प्राहुर्वेदवादरताः पुनः ।
प्रामाण्यं स्वत एवाहुः परतश्चाप्रमाणताम् ॥
सामान्येन विभागोऽयं क्रमेणाथोपपादनम् ।
द्वयोस्स्वतस्त्वं वक्तॄणां सांख्यानामाशयस्त्वयम् ॥
सर्वं सवृत्तिकं चित्तं विदितं साक्षिणा सदा ।
गृहीते एव ते स्यातामेकत्वाद्धर्मधर्मिणोः ॥
अप्रामाण्ये गृहीतेऽपि प्रवृत्तिर्योपलभ्यते ।
मुग्धप्रवृत्तिवत्तत्र सैषा स्याद्वासनावशात् ॥
स्वतोऽसतामसाध्यत्वात् तत्स्वाभाविकमुच्यते ।
ज्ञप्त्युत्पत्त्यविवेकोऽपि सिद्धान्तस्यास्य साधनम् ॥
कार्यकारणभावस्य मीमांसायामयं स्फुटः ।
अथ सौगतसिद्धान्तसारांशोऽत्रोपपाद्यते ॥

2 अप्रामाण्यमवस्तुत्वान्न स्यात्कारणदोषतः ।
वस्तुत्वात्तु गुणैस्तेषां प्रामाण्यमुपजायते ॥
इत्युत्पत्तौ प्रसिद्धं हि परतस्त्वं विपश्चिताम् ।
अथ ज्ञप्तौ सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वलक्षणम् ॥
व्याप्तं हि सत्त्वं भावानां क्रमतो यौगपद्यतः ।
नित्येषु तु पदार्थेषु व्यापकानुपलम्भनात् ॥

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववाद

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववाद:

(39) द्रव्यवाद:.

(40) गुणवाद:.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

2 अत्र सर्वज्ञसिद्धान्तवादिनैयायिकादिभिः ।
प्रत्युक्तं विस्तरेणात्र सारांशस्त्वयमुच्यते ॥
परश्शतपरिक्षोदात्परस्तादपि वादिभिः ।
उपलम्भबले स्थेयं तदादावेव गृह्यताम् ॥
वैशेषिकादिभिस्त्वार्षं सिद्धदर्शनमित्यपि ।
अलौकिकं च विज्ञानं किंचिदङ्गीकृतं यथा ॥
विद्याऽविद्याविभेदेन ज्ञानं द्विविधमिष्यते ।
प्रात्यक्षिकी लैङ्गिकी च स्मृतिश्चाप्यार्षलक्षणा ॥
एवं चतुर्विधा विद्या तथाऽविद्या चतुर्विधा ।
विपर्ययस्संशयश्च यश्चाप्यालोचनात्मकः ॥
स्यादनध्यवसायस्सः चतुर्थस्स्वप्नलक्षणः ।
एवं ये ऋषयस्सिद्धाः ते वै सर्वज्ञलक्षणाः ॥
मनःकरणकं ज्ञानं भावनाभ्याससंभवम् ।
भवति ध्यायतां धर्मे कान्तादाविव कामिनाम् ॥
यथाऽनुवाकग्रहणे संस्थाऽभ्यसनकल्पितः ।
स्थिरः करोति संस्कारः पाठस्मृत्यादिपाटवम् ॥
तथैव भावनाभ्यासात् योगिनामपि मानसम् ।
ज्ञाने सकलविज्ञेयसाक्षात्कारे क्षमं भवेत् ॥
अस्मदादेश्च रागादिमलावरणधूसर ।

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

अनुमानं ततश्चं स्यात्तद्वस्तुप्रभवं ततः ।
वह्नेस्तु प्रतिबद्धस्य प्रतिलम्भनमुच्यते ॥
यद्बाष्पविषयाद्धूमविकल्पादुपजायते ।
वह्निज्ञानं, तन्न परंपरया प्रतिबध्यते ॥
वह्निनेति, न मानं तत् आभास इति गीयते ।
प्रतिबन्धपदार्थोऽपि सम्यग्व्युत्पादितोऽमतः ॥
व्यवहाराविसंवादान्मानतेन्द्रियलिङ्गयोः ।
आप्तवादाविसंवादाच्छब्दः प्रामाण्यमृच्छति ॥
5 बौद्धाः प्रमेयद्वैविध्यात् प्रमाणं द्विविधं जगुः ।
नान्यः प्रमाणभेदस्य हेतुर्विषयभेदतः ॥
विशेषोऽध्यक्षतो गम्यः सामान्यमनुमानतः ।
नोभयं नोभयग्राह्यं पिष्टं पिष्टं नहीष्यते ॥
अतश्च नोपगच्छन्ति संप्लवं नीतिकोविदाः ।
एकस्मिन् विषयेऽनेकमानवृत्तिर्हि संप्लवः ॥
चोदनालक्षणत्वं च शास्त्रयोनित्वमेव च ।
धर्मस्य ब्रह्मणश्चापि तस्मादेवोपपादितम् ॥
समानविषयत्वे च जायेत सदृशी मतिः ।
नचाध्यक्षधिया साम्यमेति शब्दानुमानधीः ॥
तेजोऽन्यदेव नक्षत्रशशाङ्कशकलादिषु ।

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यत् शब्दादिगोचरम् ।
शब्दात्प्रत्येति भिन्नाक्षः नतु प्रत्यक्षमीक्षते ॥
अन्यथैवाग्निसंसर्गाद्दाहं दग्धोऽनुमन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रतीयते ॥
तस्मान्न संप्लवो नापि तृतीयं मानमिष्यते ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च मानं विषयभेदतः ॥
विकल्पाविषये वृत्तिमाहुश्शब्दानुमानयोः ।
तेभ्यः संबन्धसिद्धौ च नानवस्था न संप्लवः ॥
यो वादिप्रतिवादिभ्यां निश्चितस्साधनं तु तत् ।
इत्युक्तवद्भिरप्येतैरसत्यात्सत्यधीर्मता ॥
अनुमानस्येत्थमेभिः प्रामाण्यं परिनिश्चितम् ।
तच्च सांवृतिकं वा सांव्यावहारिकमेववा ॥
6 अथ तार्किकसिद्धान्तसंग्रहोऽप्यत्र लिख्यते ।
व्याप्त्यतीचारशङ्केत्थं प्रत्युक्ता कुसुमाञ्जलौ ॥
शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कश्शङ्कावधिर्मतः ॥
अनुमानस्य बाधश्च नाध्यक्षात्किंतु तर्कतः ।
तत्र व्याप्त्याद्युपगमात् स्वव्याघातो दुरुत्तरः ॥
व्याघातो यदि दोषो न को वा दोषः उदीर्यताम् ।

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववाद:

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

4 मेयं मानाधीनमपि तदेवादौ निरूप्यते ।
प्रोपसर्गप्रयोगस्तु प्रमाभ्रमविवेकतः ॥
विज्ञानाद्वैतसिद्धान्ते प्रविवेको न कश्चन ।
तथाऽसत्ख्यातिसिद्धान्ते व्यवहारो ह्युपप्लवः ॥
मानाधीना मेयसिद्धिः मानसिद्धिश्च[1] लक्षणात्
तल्लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरितीर्यते ॥
ज्ञातं सम्यगसम्यग्वा यन्मोक्षाय भवाय वा ।
तत्प्रमेयमिहाभीष्टं न प्रमाणार्थमात्रकम् ॥
इति न्यायविदः प्राहुः प्रमाणपरिनिष्ठिताः ।
काणादास्तु पदार्थज्ञाः प्रमेयपरिनिष्ठिताः ॥
प्रमेयं च प्रमाणं च प्रयोजनमिति त्रिभिः ।
विभागैः प्रविभक्तोऽयं प्रबन्ध इति हि क्रमः ॥

(2) शास्त्रारम्भः.

1 विषयश्च फलं चैव संबन्धश्चाधिकार्यपि ।
प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गमनुबन्धिचतुष्टयम् ॥
अभिधेयादयश्शास्त्रे कथ्यन्ते प्रथमं बुधैः ।
न निश्चीयन्त एवैते कृत्स्नशास्त्रश्रुतेः पुरा ॥
प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यङ्गं स्यात्तथाप्यर्थसंशयः ।
अर्थसंशयो दृष्टः निवृत्त्यङ्गं परीक्षकैः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

नचापूर्वास्तीर्थकराः न भवन्तीति निर्णयः ।
तथात्वे प्रथमैकान्तपरिशेषः प्रसज्यते ॥

(78) व्याप्तिः.

1 अथ व्याप्तिपदार्थीयविकल्पस्यापि संग्रहः ।
तत्प्रमाणविकल्पोऽपि संग्रहादिह सूच्यते ॥
अविनाभावनियमः व्याप्तिस्सौगतसम्मता ।
सा च साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्धो निरुच्यते ॥
व्यतिरेकस्सुग्रहस्स्याद्दुर्ग्रहो यावदन्वयः ।
अतएवाविनाभाव इत्युक्तिः व्यतिरेकतः ॥
व्यतिरेकव्याप्तिरेवानुमानाङ्गतया मता ।
वैधर्म्यतश्च दृष्टान्तः विपक्षाद्विनिवृत्तये ॥
कार्यकारणभावो वा स्वभावो वाऽत्र गृह्यते ।
व्याप्तिग्रहोपायतया तैर्बौद्धैरिति निर्णयः ॥
2 नैयायिकैस्साहचर्यनियमो व्याप्तिरिष्यते ।
तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यमितीर्यते ॥
साहचर्यं चान्वयतः तथैव व्यतिरेकतः ।
द्वेधाऽपि सम्मतं तेन लिङ्गं त्रिविधमुच्यते ॥
साहचर्येऽत्र घटकः संबन्धः बहुधा मतः ।
नौलक्यवच्चतथैव ंख्यवन्नापि सप्तधा ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

इतरेभ्यो भिद्यत इत्यभावविषयो मतः ।
व्यावृत्तिर्व्यवहारश्च लक्षणस्य प्रयोजनम् ॥
इति व्यवहृतिः प्राचां विदुषां तन्निबन्धना ।
8 केवलान्वयिहेतुश्च सम्मतो न्यायवेदिभिः ॥
अत एवाविनाभावः दुर्ग्रहः तत्र कथ्यते ।
धर्मादयः प्रमेयत्वात् प्रत्यक्षाः कस्यचित्त्विति ॥
उदाहरन्ति न्यायज्ञाः केवलान्वयिनं क्वचित् ।
इदं वाच्यं ज्ञेयतयेत्यपि क्वापि प्रयुज्यते ॥
तद्दूषयति वादीन्द्रः समाधिस्तत्र हि श्रुतः ।
वाच्यत्वं ज्ञायते चैवं ज्ञेयत्वमभिधीयते ॥
विरोधो व्यक्तिभेदेन यथावदुपशाम्यति ।
वाच्यत्वेऽपि च वाच्यत्वं ज्ञेयत्वे ज्ञेयता तथा ॥
व्यक्तिभेदाद्विरोधस्य शान्तिः बीजाङ्कुरादिवत् ।
नात्माश्रयप्रसक्तिर्वा नान्योन्याश्रयताऽपि वा ॥
प्रमेयत्वाभिधेयत्वप्रसङ्गे इति निर्णयः ।
तथापि विफलं त्वेतदिति केचन जानते ॥
इदं प्रयोजनं ज्ञेयं तत्त्वमुक्ताकलापतः ।
यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुत्येकदेशिनाम् ॥
सद्विवर्तविदां मार्गनिरोधः प्रथमं फलम् ।
दुस्साधं क्वचिदप्येवमवाच्यत्वादि चेत्तदा ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

नचापूर्वास्तीर्थकराः न भवन्तीति निर्णयः ।
तथात्वे प्रथमैकान्तपरिशेषः प्रसज्यते ॥

(78) व्याप्तिः.

1 अथ व्याप्तिपदार्थीयविकल्पस्यापि संग्रहः ।
तत्प्रमाणविकल्पोऽपि संग्रहादिह सूच्यते ॥
अविनाभावनियमः व्याप्तिस्सौगतसम्मता ।
सा च साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्धो निरुच्यते ॥
व्यतिरेकस्सुग्रहस्स्याद्दुर्ग्रहो यावदन्वयः ।
अतएवाविनाभाव इत्युक्तिः व्यतिरेकतः ॥
व्यतिरेकव्याप्तिरेवानुमानाङ्गतया मता ।
वैधर्म्यतश्च दृष्टान्तः विपक्षाद्विनिवृत्तये ॥
कार्यकारणभावो वा स्वभावो वाऽत्र गृह्यते ।
व्याप्तिग्रहोपायतया तैर्बौद्धैरिति निर्णयः ॥
2 नैयायिकैस्साहचर्यनियमो व्याप्तिरिष्यते ।
तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यमितीर्यते ॥
साहचर्यं चान्वयतः तथैव व्यतिरेकतः ।
द्वेधाऽपि सम्मतं तेन लिङ्गं त्रिविधमुच्यते ॥
साहचर्येऽत्र घटकः संबन्धः बहुधा मतः ।
नौलक्यवच्चतधैव रूयवन्नापि सप्तधा ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

इदमादियन पद्य तस्य चार्थोऽयमुच्यते ।
व्याप्यमेवोपपाद्यं स्यात् व्यापकश्चोपपादकः ॥
विरोधे नैव मानं स्यात् अनुमानेऽपि सा भवेत्
विस्तरो न्यायकुसुमाञ्जल्यादौ वीक्ष्यतां बुधैः ।

4 यत्र त्वपरिपूर्णस्य वाक्यस्यान्वयसिद्धये ।
शब्दोऽध्याह्रियते तत्र श्रुतार्थापत्तिरिष्यते ॥
पीनो दिवा च नात्तीति सांकाङ्क्षवचनश्रुतेः ।
तदेकदेशविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥
तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।
कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानते ॥
प्रायशश्चानया वेदे व्यवहारः व्यवस्थितः ।
सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः ॥
वह्निसंसर्गतो दाहस्यान्यथाऽनुपपत्तितः ।
क्लृप्तिर्दहनशक्तेस्तु दृष्टार्थापत्तिरुच्यते ॥
प्रमाणग्राहिणीत्वेन दृष्टार्थापत्तितोऽधिका ।
श्रुतार्थापत्तिरेष्टव्या प्रमेयग्राहिणी परा ॥

5 प्राभाकरास्त्विमं भेदं न विवक्षन्ति तद्यथा ।
अर्थं बुद्ध्वा शब्दक्लृप्तिरिति सर्वत्र विश्रुता ॥
केवलं द्वारमित्युक्ते पिधेहीति न कल्प्यते ।
किंतु क्लृप्तिः पिधानस्य तदर्थस्यैव लाघवात् ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

4 दृश्यसत्ता भवद्व्याप्या दर्शने व्यापकं मतम् ।
व्यापकानुपलब्ध्यैव व्याप्याभावोऽवसीयते ॥
लिङ्गेनानुपलब्ध्यैव ह्यभावस्य गतार्थता ।
इति बौद्धाः तन्न युक्तं लिङ्गज्ञानानवस्थितेः ॥
अभिप्रायस्सौगतानां तेषामेषोऽवधार्यताम् ।
यो न्यायमञ्जरीन्यायरत्नाकरविशोधितः ॥
दृश्यं सद्यत्र यत्किंचिद्वस्तु नैवोपलभ्यते ।
नास्ति तद्वस्तु तत्रेति बुद्धिसत्त्वे पुमानिव ॥
न दृश्यते चात्र देशे दृश्योऽपि कलशस्त्विति ।
स्वभावहेतुरनुपलब्धिः स्यात्प्रतिषेधकः ॥
यैवैकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्यतरगोचरा ।
धीस्सैवैकतरस्येष्टाऽनुपलब्ध्यभिधा ततः ॥
उपलब्धेरभावोऽन्यो नोपलब्ध्यतिरेकतः ।
तस्मान्न तस्यानुपलब्ध्यन्तरापेक्षयाऽस्थितिः ॥
योऽसावन्यतरस्योपलम्भः स स्वयमेव हि ।
संवेद्य इत्यपि ततो नैव चात्रानवस्थितिः ॥
नास्तीत्यादिव्यवहृतियोग्यताऽभावशब्दिता ।
तादात्म्यमेव संबन्धः तया तस्या इति स्थिति ॥
बहुधाऽनुपलब्धिर्हि तीर्थकृद्भिर्निरूपिता ।
एकादशविधामेके परे षोडशधा विदुः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

हस्तसंज्ञाद्युपायेन जनयत्येव विप्लवम् ॥
या तु जात्यादिशब्दार्थपराकरणवर्त्मना ।
अर्थासंस्पर्शिता सैषाऽपोहवादे निराकृता ॥
2 तत्रानुमानमेवेदं बौद्धैर्वैशेषिकैराश्रितम् ।
भेदस्सांख्यादिभिस्त्विष्टः न सूक्तं भेदकारणम् ॥
पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ।
यदाधिक्यं भवेत्किंचित् तत्पदस्य न गोचरः ॥
धूमादौ देशकालादिद्वारा त्ववगते सति ।
संबन्धनियमे तेन गमकत्वं प्रतीयते ॥
शब्दस्य गमकत्वं तु प्राग्वृद्धेभ्योऽवगम्यते ।
न संबन्धान्तरं तत्र नचाप्यत्रात्मसंश्रयः ॥
वृद्धेषु पूर्वपूर्वेषु गमकत्वं हि गृह्यते ।
अथोत्तरोत्तरेषां तु गमकत्वग्रहो भवेत् ।
यावन्तो यादृशा येच यदर्थप्रतिपादने ।
वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्याः ते तथैवावबोधकाः ॥
तेषां तु गुणभूतानामर्थप्रत्यायनं प्रति ।
साहित्यमेकवक्तृत्वं क्रमश्चापि विवक्षितः ॥
तस्माद्गमकतैवादावभिधायकता ततः ।
ज्ञायते तन्निमित्तेति संज्ञासंज्ञित्वलक्षणा ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

वाक्यार्थश्चान्य एवेति ज्ञातः पूर्वतरं ततः ॥
तत्रचेदाप्तवादेन सत्यत्वमनुमीयते ।
वाक्यार्थप्रत्ययश्चात्र कथं वाऽनुमितिस्त्विति ॥
7 अलंकारविदः प्राहुश्शब्दानां विषयो द्विधा ।
प्रतिपाद्योऽनुमेयश्च प्रथमोऽपि द्विधा मतः ॥
वाच्यो व्यङ्ग्यश्चेति ततः विवक्षालक्षणः परः ।
विवक्षाविषयत्वे तु शब्दानां लिङ्गता मता ॥
व्यङ्ग्यस्वरूपे विषये शाब्दता स ध्वनिर्मतः ।
असौ वादः पूर्वमुक्तवादसंस्कारमूलकः ॥

(88) शब्दप्रमाणपरिकरः.

1 आप्तवाक्यं तु शब्दः स्यादाप्तत्वमिदमुच्यते ।
प्रतारणाद्यप्रयोज्यहिताहितमनीषयोः ॥
प्रयोजकत्वमाप्तत्वं समानं वेदलोकयोः ।
इति कैश्चिन्निरुक्तं स्यात् अन्यैरपरथा यथा ॥
यदनाप्तानुच्चारितं वाक्यं शब्द स्स इष्यते ।
प्रमाणं तल्लोकवेदसाधारणमिति स्थितम् ॥
2 अर्थावबोधकश्शब्द इत्याहुस्स्फोटवादिनः ।
श्रोत्रग्राह्यश्शब्द इति तत्प्रतिद्वन्द्विदर्शितः ॥

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

नचापूर्वास्तीर्थकराः न भवन्तीति निर्णयः ।
तथात्वे प्रथमैकान्तपरिशेषः प्रसज्यते ॥

(78) व्याप्तिः.

1 अथ व्याप्तिपदार्थीयविकल्पस्यापि संग्रहः ।
तत्प्रमाणविकल्पोऽपि संग्रहादिह सूच्यते ॥
अविनाभावनियमः व्याप्तिस्सौगतसम्मता ।
सा च साध्यवदन्यस्मिन्नसंबन्धो निरुच्यते ॥
व्यतिरेकस्सुग्रहस्स्याद्दुर्ग्रहो यावदन्वयः ।
अतएवाविनाभाव इत्युक्तिः व्यतिरेकतः ॥
व्यतिरेकव्याप्तिरेवानुमानाङ्गतया मता ।
वैधर्म्यतश्च दृष्टान्तः विपक्षाद्विनिवृत्तये ॥
कार्यकारणभावो वा स्वभावो वाऽत्र गृह्यते ।
व्याप्तिग्रहोपायतया तैर्बौद्धैरिति निर्णयः ॥
2 नैयायिकैस्साहचर्यनियमो व्याप्तिरिष्यते ।
तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यमितीर्यते ॥
साहचर्यं चान्वयतः तथैव व्यतिरेकतः ।
द्वेधाऽपि सम्मतं तेन लिङ्गं त्रिविधमुच्यते ॥
साहचर्येऽत्र घटकः संबन्धः बहुधा मतः ।
नौलक्यवच्चतथैव ख्यवन्नापि सप्तधा ॥

आर्याश्च म्लेच्छभाषाभ्यः कल्पयन्तः स्वकं पदम्
पदान्तराक्षरोपेतं कल्पयन्ति कदाचन ॥
तस्माद्ये याज्ञिकैर्येषां वेद्यैर्वार्था निरूपिताः ।
तेषां त एव शब्दानामर्थाः मुख्या नचेतरे ॥
8 भेदो नाम पदार्थानामवच्छेदः परस्परम् ।
संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योन्येनानुरञ्जनम् ॥
स्वप्राधान्यात्पदार्थानां धर्मावेतावुभावपि ।
धर्मिभेदेन भिद्येते न ह्येकत्वमुपाश्रितम् ॥
अर्थैकत्वादेकवाक्यमित्यत्रेदं विचिन्तितम् ।
भाष्यवार्तिकयोः पूर्वमीमांसायां विलोक्यताम् ।
9 नाम्नां द्विधैव संबन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।
सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा प्रतिपाद्यते ॥
सामानाधिकरण्यं च धर्मः शब्दगतः स्थितः ।
तस्य तात्पर्यविषयोऽप्यर्थस्ताच्छब्द्यमश्नुते ॥
सामानाधिकरण्यं तत्तादात्म्यमिति कीर्त्यते ।
विरोधैकान्तसिद्धान्ते तत्स्वरूपैक्यलक्षणम् ॥
तद्धि तावद्धर्मधर्मिजातिव्यक्त्यादिषूच्यते ।
धर्मधर्मिविभेदे तु सर्वथा नैक्यसंभवः ॥
धर्मभेदे तदायत्तो धर्मिभेदः व्यवस्थितः ।
स सिद्धान्तस्सौगतानामिति धीमाद्भिर्निश्चितः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पापक्षयफलं केचित् काम्यं चापि क्वचित् यदा ।
आरब्धे कामनाहानावुक्ताङ्गाशक्तिसंभवे ॥
नित्यं सामान्यफलतः काम्यं फलविशेषतः ।
पापक्षयादिस्सामान्यं पश्वादिस्तु विशेषतः ॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
एवमेव प्रवृत्तिश्चेच्चैतन्येनास्य किं फलम् ॥
3 नैमित्तिकं कर्मभेदं प्रायश्चित्तादिलक्षणम् ।
प्राहुः परे तत्तु कर्म काम्यमेवेति केचन ॥

(47) हिंसावादः

1 कर्माङ्गपशुहिंसादिः हिंसेत्येव हि कापिलाः ।
यत्पशुर्मायुमित्यादिमन्त्रलिङ्गेन सा दृढा ॥
तत्त्याज्यं दोषवदिति चान्वबादीद्यदूत्तमः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चाब्रवीत् ॥
2 अपि पापं निषिद्धं स्यात् श्येनस्य विहितत्वतः
यागाङ्गपशुहिंसावत् हिंसात्वं नेति केचन ॥
3 साक्षान्मरणहेतुर्यः स हिंसाशब्दशब्दितः ।
श्येनस्यातादृशत्वेन न हिंसेत्यपरे विदुः ॥
अदृष्टाद्वारकत्वेन मृतिः कैश्चिद्विवक्ष्यते ।

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

इतरेभ्यो भिद्यत इत्यभावविषयो मतः ।
व्यावृत्तिर्व्यवहारश्च लक्षणस्य प्रयोजनम् ॥
इति व्यवहृतिः प्राचां विदुषां तन्निबन्धना ।
8 केवलान्वयिहेतुश्च सम्मतो न्यायवेदिभिः ॥
अत एवाविनाभावः दुर्ग्रहः तत्र कथ्यते ।
धर्मादयः प्रमेयत्वात् प्रत्यक्षाः कस्यचित्त्विति ॥
उदाहरन्ति न्यायज्ञाः केवलान्वयिनं क्वचित् ।
इदं वाच्यं ज्ञेयतयेत्यपि क्वापि प्रयुज्यते ॥
तद्दूषयति वादीन्द्रः समाधिस्तत्र हि श्रुतः ।
वाच्यत्वं ज्ञायते चैवं ज्ञेयत्वमभिधीयते ॥
विरोधो व्यक्तिभेदेन यथावदुपशाम्यति ।
वाच्यत्वेऽपि च वाच्यत्वं ज्ञेयत्वे ज्ञेयता तथा ॥
व्यक्तिभेदाद्विरोधस्य शान्तिः बीजाङ्कुरादिवत् ।
नात्माश्रयप्रसक्तिर्वा नान्योन्याश्रयताऽपि वा ॥
प्रमेयत्वाभिधेयत्वप्रसङ्गे इति निर्णयः ।
तथापि विफलं त्वेतदिति केचन जानते ॥
इदं प्रयोजनं ज्ञेयं तत्त्वमुक्ताकलापतः ।
यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुत्येकदेशिनाम् ॥
सद्विवर्तविदां मार्गनिरोधः प्रथमं फलम् ।
दुस्साधं क्वचिदप्येवमवाच्यत्वादि चेत्तदा ॥

धर्माधर्मादयो भावाः तैर्लिङ्गमधिवासितम् ।
परिगृह्य स्थूलदेहं नटवद्व्यवतिष्ठते ॥
9 भावैर्विना न लिङ्गं स्यात् न भावा लिङ्गमन्तरा
अतोऽस्ति द्विविधस्सर्गः एष प्रत्ययलक्षणः ॥
तृतीयो भौतिकस्सर्गः स्थूलो देवादिभेदतः ।
लिङ्गेषु बुद्धिर्मुख्येति सैव व्यवहृतेः पदम् ॥
साऽचेतना चितिच्छायापत्त्या चेतनवद्भवेत् ।
चेतनोऽपि ज्ञानसुखदुःखवानिव लक्ष्यते ॥
10 अन्योन्यानुग्रहस्सोऽयमविवेकनिबन्धनः ।
बुद्धिर्महत्तत्त्वमेतदन्तःकरणमुच्यते ॥
प्रत्यभिज्ञाऽनुसंधानकार्यनिर्वहणक्षमा ।
विषयाकारिणी बुद्धिवृत्तिः ज्ञानमितीर्यते ॥
बुद्धेस्सत्त्वसमुद्रेकोऽध्यवसायोऽपि स स्मृतः ।
उपलब्धिः पुनः पुंसो वृत्तिमद्बुद्धिदर्शनम् ॥
तस्मात् ज्ञानं चोपलब्धिः बुद्धिश्चार्थान्तरं मतम्
ततश्च बुद्धिः त्रिविधै रञ्जकैरुपरज्यते ॥
11 विषयेणोपरागोऽयं संबन्धो ज्ञानलक्षणः ।
पुरुषेणोपरागो यः स भेदाग्रहलक्षणः ॥
व्यापारेणोपरागोऽयं वृत्तिः कर्तव्यमित्यसौ ।
तस्मान्ममेदं कर्तव्यमिति बुद्धेर्निरूपणा ॥

॥ श्रीरस्तु ॥

मानमेय रहस्य श्लोकवार्तिक प्रारम्भः

प्रमेयकाण्डः.

(1) पीठिका

1 शुद्धस्वाभाविकप्रज्ञाशक्तिकारुण्यभूषणम् ।
नमिकर्मीकरोम्याद्यं विद्यादेवं श्रियः पतिम् ॥
अभिवन्द्य महोदारामस्मद्गुरुपरंपराम् ।
किंचित् करोमि जगतां प्रज्ञाविभवतोऽधुना ॥
2 यः श्रीलक्ष्मीपुरंश्रीनिवासार्यो विदुषां मणिः ।
यं जन्मना ब्रह्मणा च वेंकटस्वाम्यजीजनत् ॥
श्रीमान् रामानुजाचार्यो येन पौऽयजयत् क्षितौ
श्रीमत्तिरुमलै नल्लान् वात्स्यवंशाब्धिचन्द्रमाः ॥
श्रीमत्कस्तूरिरङ्गेन्द्रविद्वद्रत्नकृपाभरः ।
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वं यस्मै प्रायच्छदव्ययम् ॥
पितृव्यस्स विरक्तश्रीरघूद्वहगुरूद्वहः ।
आत्मरक्षाभरं यस्मादादत्त करुणाकरः ॥
यस्य वृत्तिं प्रतिष्ठां चानन्यतुल्यामकल्पयत् ।
महीशूरमहीधुर्यतुर्यश्रीकृष्णभूपतिः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पापक्षयफलं केचित् काम्यं चापि क्वचित् यदा ।
आरब्धे कामनाहानावुक्ताङ्गाशक्तिसंभवे ॥
नित्यं सामान्यफलतः काम्यं फलविशेषतः ।
पापक्षयादिस्सामान्यं पश्वादिस्तु विशेषतः ॥
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ।
एवमेव प्रवृत्तिश्चेच्चैतन्येनास्य किं फलम् ॥
3 नैमित्तिकं कर्मभेदं प्रायश्चित्तादिलक्षणम् ।
प्राहुः परे तत्तु कर्म काम्यमेवेति केचन ॥

(47) हिंसावादः

1 कर्माङ्गपशुहिंसादिः हिंसेत्येव हि कापिलाः ।
यत्पशुर्मायुमित्यादिमन्त्रलिङ्गेन सा दृढा ॥
तत्त्याज्यं दोषवदिति चान्ववादीद्यदूत्तमः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चाब्रवीत् ॥
2 अपि पापं निषिद्धं स्यात् श्येनस्य विहितत्वतः
यागाङ्गपशुहिंसावत् हिंसात्वं नेति केचन ॥
3 साक्षान्मरणहेतुर्यः स हिंसाशब्दशाब्दितः ।
श्येनस्याताद्दशत्वेन न हिंसेत्यपरे विदुः ॥
अदृष्टाद्वारकत्वेन मृतिः कैश्चिद्विवक्ष्यते ।

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

इति वादो निर्विघातः द्व्यणुकावधि संभवेत् ।
ततोऽणवो निरंशाश्चेत् संयोगस्तत्र दुर्घटः ॥
सांशाश्चेदविशेषस्स्यान्मेरुसर्षपयोरिति ।
षट्केन युगपद्योगात्परमाणोष्षडंशता ॥
षण्णां समानदेशत्वे पिण्डस्स्यादणुमात्रकः ।
इति पद्यं विश्रुतं हि यन्माध्यमिकशासनम् ॥
निरंशाऽनेकविषया बुद्धिर्नात्र निदर्शनम् ।
अंशानपेक्षस्संयोगस्तव नारम्भकः क्वचित् ॥
मूर्तैर्विभूनां संयोगोऽप्यत्र न स्यान्निदर्शनम् ।
अनिच्छतां विभुद्रव्यं, इच्छतामयमाशयः ॥
प्रवत्स्यामो यदि वयं संयोगगुणनिह्नव ।
तदा प्रदर्श्येत विभुप्रतिबन्ध्यणुषु त्वया ॥
किंत्वारम्भकसंयोगः प्रदेशनियतो मतः ।
अन्यत्राङ्गीकृतश्चेति कल्प्येऽप्येष प्रसज्यते ॥
उपलम्भानुसारेण वस्तुसत्ता व्यवस्थिता ।
तस्मात्त्र्यणुकविश्रान्तिर्वरमित्याह वैदिकः ॥
6 अतश्च तार्किका नव्या नित्ये महति चाक्षुषे ।
त्रुटौ विश्रममिच्छन्ति न ह्रस्वपरिमण्डले ॥
परमाणुत्रयेणैव त्र्यणुकारम्भ इष्यते ।
गवाक्षरन्ध्रदृष्टं वा लाघवात् त्र्यणुकं विदुः ॥

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

(79) अनुमेयवादः.

(80) न्यायवादः

(81) हेत्वाभासाः.

(82) कथा.

(83) उपमानवादः.

(84) अर्थापत्तिवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

4 दृश्यसत्ता भवद्व्याप्या दर्शने व्यापकं मतम् ।
व्यापकानुपलब्ध्यैव व्याप्याभावोऽवसीयते ॥
लिङ्गेनानुपलब्ध्यैव ह्यभावस्य गतार्थता ।
इति बौद्धाः तन्न युक्तं लिङ्गज्ञानानवस्थितेः ॥
अभिप्रायस्सौगतानां तेषामेषोऽवधार्यताम् ।
यो न्यायमञ्जरीन्यायरत्नाकरविशोधितः ॥
दृश्यं सद्यत्र यत्किंचिद्वस्तु नैवोपलभ्यते ।
नास्ति तद्वस्तु तत्रेति बुद्धिसत्त्वे पुमानिव ॥
न दृश्यते चात्र देशे दृश्योऽपि कलशास्त्विति ।
स्वभावहेतुरनुपलब्धिः स्यात्प्रतिषेधकः ॥
यैवैकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्यतरगोचरा ।
धीस्सैवैकतरस्येष्टाऽनुपलब्ध्यभिधा ततः ॥
उपलब्धेरभावोऽन्यो नोपलब्ध्यतिरेकतः ।
तस्मान्न तस्यानुपलब्ध्यन्तरापेक्षयाऽस्थितिः ॥
योऽसावन्यतरस्योपलम्भः स स्वयमेवहि ।
संवेद्य इत्यपि ततो नैव चात्रानवस्थितिः ॥
नास्तीत्यादिव्यवहृतियोग्यताऽभावशब्दिता ।
तादात्म्यमेव संबन्धः तया तस्या इति स्थिति ॥
बहुधाऽनुपलब्धिर्हि तीर्थकृद्भिर्निरूपिता ।
एकादशविधामेके परे षोडशधा विदुः ॥

अन्यदेवेन्द्रियग्राह्यमन्यत् शब्दादिगोचरम् ।
शब्दात्प्रत्येति भिन्नाक्षः नतु प्रत्यक्षमीक्षते ॥
अन्यथैवाग्निसंसर्गाद्दाहं दग्धोऽनुमन्यते ।
अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थः संप्रतीयते ॥
तस्मान्न संप्लवो नापि तृतीयं मानमिष्यते ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च मानं विषयभेदतः ॥
विकल्पाविषये वृत्तिमाहुश्शब्दानुमानयोः ।
तेभ्यः संबन्धसिद्धौ च नानवस्था न संप्लवः ॥
यो वादिप्रतिवादिभ्यां निश्चितस्साधनं तु तत् ।
इत्युक्तवद्भिरप्येतैरसत्यात्सत्यधीर्मता ॥
अनुमानस्येत्थमेभिः प्रामाण्यं परिनिश्चितम् ।
तच्च सांवृतिकं वा सांव्यावहारिकमेववा ॥
6 अथ तार्किकसिद्धान्तसंग्रहोऽप्यत्र लिख्यते ।
व्याप्त्यतीचारशङ्केत्थं प्रत्युक्ता कुसुमाञ्जलौ ॥
शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कश्शङ्कावधिर्मतः ॥
अनुमानस्य बाधश्च नाध्यक्षात्किंतु तर्कतः ।
तत्र व्याप्त्याद्युपगमात् स्वव्याघातो दुरुत्तरः ॥
व्याघातो यदि दोषो न को वा दोषः उदीर्यताम् ।

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) **कौमारिलात्मा.**

(34) **प्राभाकरात्मा.**

(35) **बादरायणात्मा.**

(36) **वेदान्तात्मा.**

(37) **आर्हतात्मा.**

पु

(38) **धर्मधर्मिभाववादः**

(39) **द्रव्यवादः.**

(40) **गुणवादः.**

इदमादियन पद्य तस्य चार्थोऽयमुच्यते ।
व्याप्यमेवोपपाद्यं स्यात् व्यापकश्चोपपादकः ॥
विरोधे नैव मानं स्यात् अनुमानेऽपि सा भवेत्
विस्तरो न्यायकुसुमाञ्जल्यादौ वीक्ष्यतां बुधैः ।
4 यत्र त्वपरिपूर्णस्य वाक्यस्यान्वयसिद्धये ।
शब्दोऽध्याह्रियते तत्र श्रुतार्थापत्तिरिष्यते ॥
पीनो दिवा च नात्तीति सांकाङ्क्षवचनश्रुतेः ।
तदेकदेशविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥
तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।
कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानते ॥
प्रायशश्चानया वेदे व्यवहारः व्यवस्थितः ।
सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः ॥
वह्निसंसर्गतो दाहस्यान्यथाऽनुपपत्तितः ।
क्लृप्तिर्दहनशक्तेस्तु दृष्टार्थापत्तिरुच्यते ॥
प्रमाणग्राहिणीत्वेन दृष्टार्थापत्तितोऽधिका ।
श्रुतार्थापत्तिरेष्टव्या प्रमेयग्राहिणी परा ॥
5 प्राभाकरास्त्विमं भेदं न विवक्षन्ति तद्यथा ।
अर्थं बुद्ध्वा शब्दक्लृप्तिरिति सर्वत्र विश्रुता ॥
केवलं द्वारमित्युक्ते पिधेहीति न कल्प्यते ।
किंतु क्लृप्तिः पिधानस्य तदर्थस्यैव लाघवात् ॥

पृष्ठसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववाद

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

॥ श्रीरस्तु ॥

मानमेय रहस्य श्लोकवार्तिक प्रारम्भः

प्रमेयकाण्डः.

(1) पीठिका

1 शुद्धस्वाभाविकप्रज्ञाशक्तिकारुण्यभूषणम् ।
नमिकर्मीकरोम्याद्यं विद्यादेवं श्रियः पतिम् ॥
अभिवन्द्य महोदारामस्मद्गुरुपरंपराम् ।
किंचित् करोमि जगतां प्रज्ञाविभवतोऽधुना ॥
2 यः श्रीलक्ष्मीपुरंश्रीनिवासार्यो विदुषां मणिः ।
यं जन्मना ब्रह्मणा च वेंकटस्वाम्यजीजनत् ॥
श्रीमान् रामानुजाचार्यो येन पौत्र्यजयत् क्षितौ
श्रीमत्तिरुमलै नल्लान् वात्स्यवंशाब्धिचन्द्रमाः ॥
श्रीमत्कस्तूरिरङ्गेन्द्रविद्वद्रत्नकृपाभरः ।
सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वं यस्मै प्रायच्छदव्ययम् ॥
पितृव्यस्स विरक्तश्रीरघूद्वहगुरूद्वहः ।
आत्मरक्षाभरं यस्मादादत्त करुणाकरः ॥
यस्य वृत्तिं प्रतिष्ठां चानन्यतुल्यामकल्पयत् ।
महाशूरमहीधुर्यतुर्यश्रीकृष्णभूपतिः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववाद

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

एवमेवानुजानन्ति पातञ्जलमतानुगाः ।
प्रकाशात्मविदो न स्वप्रकाशात्मविदस्तु ते ॥
सर्ववैशेषिकगुणोच्छेदः काणभुजो मतः ।
एवमेवानुजानन्ति केचिद्गौतमदर्शनाः ॥
तथा नित्यसुखव्यक्तिं विदुर्भूषणयायिनः ।
अथौपनिषदैः प्रायः ब्राह्माविर्भाव उच्यते ॥
स्वाभाविकं तु ये भेदाभेदामिच्छान्ति वैदिकाः ।
भर्तृप्रपञ्चादयस्तैस्सन्मात्रब्रह्मता मता ॥
औपाधिकं तु ये भेदमभेदं निरुपाधिकम् ।
इच्छान्ति भास्करास्तेषां सत्योपाधिविनाशतः ।
सर्वातिशयितानन्दस्वात्मसंवेदिनः प्रभोः ।
सर्ववेत्तुस्सर्वशक्तेः ब्रह्मणो भाव इष्यते ॥
आविद्यकं तु ये भेदमभेदं पारमार्थिकम् ।
अहुर्मायाविदस्तेषां पन्थाश्शांकरसंमतः ॥
निर्विशेषब्रह्मभावापत्तिर्मोक्षस्तु तन्मते ।
ब्रह्माद्वैतवदेवेदं शब्दाद्वैतविदां मतम् ॥
ते विशुद्धाद्वैतिनस्स्युः विशिष्टाद्वैतिभिः पुनः ।
परिपूर्णपरब्रह्मानुभवो मोक्ष इष्यते ॥
तद्भोगे परमं साम्यमाहू रामानुजादयः ।
स्वस्वयोग्यस्वस्वरूपाद्याभिव्यक्तिलक्षणा ॥

सर्वे स्वरूपभूतास्स्युः ते यावद्द्रव्यभाविनः ।
अन्तःकरणधर्मांश्च ज्ञानादीन् सांख्यरीतितः ॥
विदुस्स्वरूपातिरिक्तान् सुखादीन् साक्षिगोचरान् ।
सर्वेऽप्यौपाधिकाः कर्मनाशे नश्यन्ति केवलम् ॥
सांशोऽपि सविकारोऽपि साकारोऽपि परस्परम् ।
विलक्षणोऽपि जीवात्मा नित्य एवेति निर्णयः ॥

10 द्रव्यात्मा निर्विकारस्स्यात् पर्यायात्मा विकार्यपि ।
नातो विरोध इत्याहुर्भेदाभेदविशारदाः ॥
सत्योपाध्युपधानेन कर्तृभोक्त्रादिलक्षणः ।
पुरुषो भास्करमते निर्विकारः स्वतः पुमान् ॥

11 स्याद्वादिनो विकारित्वं सांशत्वं द्रव्यतां तथा ।
पर्यायत्वं च मूर्तत्वं परिच्छिन्नत्वमेवच ॥
अनादित्वमनन्तत्वं आत्मरूपं प्रचक्षते ।
आनन्दरूपं सार्वज्ञ्यं स्वातन्त्र्यं सदनुग्रहम् ॥

12 अविद्ययोपाधिना वा शक्त्या धर्मेण वा पुनः ।
स्याद्वादाद्वा वासनया विरोधाभावसंग्रहः ॥

13 चतुर्विधाः पुरा प्रोक्ताः ह्यात्मानित्यत्ववादिनः ।
चतुर्ष्वपि मतेष्वेतान् क्रमाद्दोषान् विदुः परे ॥
आद्ये मते त्वैहिकार्थप्रवृत्तिर्दुर्घटा भवेत् ।
देहान्तत्वे विश्ववृत्तिर्धर्म्ये पथि न सिद्ध्यति ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

1 मुक्तिर्हि कर्मणो मोक्षः कर्मतत्त्वं विबुद्ध्यताम् ।
पुण्यं पापमिति द्वेधा लोके कर्म हि विश्रुतम् ॥
पुण्यं विहितजन्यं स्यात् पापं तु प्रतिषिद्धजम् ।
सुखस्य साधनं पुण्यं पापं दुःखस्य साधनम् ॥
इति सामान्यतस्सिद्धं तद्विकल्पोऽवधार्यताम् ।
शाबरा ब्रुवते धर्मं कर्म यागादिलक्षणम् ॥
अपूर्वं कर्मनिर्वर्त्यं वृद्धमीमांसका विदुः ।
प्राभाकरास्तु वाक्यार्थं नियोगं तत्प्रचक्षते ॥
स भावनाविशेषस्स्यादात्मस्थ इति निर्णयः ।
कौमारिलास्तु संस्कारं धर्माधर्मौ पुमाश्रितम् ॥
बुद्धिवृत्तिविशेषो यः तं धर्मं कापिला विदुः ।
धर्मत्वेन व्यपदिशन्त्यार्हताः पुण्यपुद्गलान् ॥
आराध्यदेवताप्रीतिं बादरायणवर्त्मगाः ।
आचक्षते धर्मगिरा सौगताश्चित्तवासनाम् ॥

2 इत्थं तत्त्वे विनिर्ज्ञाते धर्माधर्मपदार्थयोः ।
तन्निवृत्तौ विवादोऽयं प्रवृत्तस्त्ववगम्यताम् ॥
नन्वात्मदर्शनं मोक्षहेतुस्स्यादित्यसाम्प्रतम् ।
अनादित्वादनन्तत्वात्कर्मणां संततात्मनाम् ॥
अथ दोषक्षयान्मा भूदुत्तरः कर्मसंग्रहः ।
कथं फलमदत्त्वैव प्रक्तनं कर्म शाम्यति ॥

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववाद:

(39) द्रव्यवाद:.

(40) गुणवाद:.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

3 सर्वं शून्यमिति प्राहुः केचिद्विज्ञानमित्यपि ।
अपोहवादिनस्सर्वं व्यावृत्तिरिति मेनिरे ॥
4 सर्वं सदित्येकमिति संख्यैकान्तेषु चादिमः ।
शून्याद्वैतं सदद्वैतं विज्ञानाद्वैतमेव च ॥
शब्दाद्वैतं तथा कालाद्वैतमित्यादि विस्तरः ।
सर्वं नित्यमनित्यं च द्विसंख्यैकान्तवादिनाम् ॥
ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयमिति त्रिसंख्यैकान्तवादिनाम् ।
मानं मेयं मितिर्मातेत्याहुरेवं ततः परे ॥
रूपं संज्ञा च संस्कारः वेदनाऽनुभवास्त्विति ।
पञ्च स्कन्धा इति प्राहुः सौत्रान्तिकमुखाः परे ॥
जीवो धर्मोऽप्यधर्मश्च पुद्गलः काल एवच ।
आकाश इति षड्द्रव्यं षडभिज्ञाः प्रचक्षते ॥
एवं सप्तादिसंख्यानामेकान्ता अपि सम्मताः ।
ततश्च षष्टितन्त्रं यत्संदृष्टं कपिलादिभिः ॥
संख्यैकान्तानुरोधेन तत्सांख्यं प्रथितं भुवि ।
सांख्या हि तत्त्वगणनापरायणतया स्थिताः ॥
प्रबोधचन्द्रोदयोक्तिरप्येवं तत्र साक्षिणी ।
ज्ञानप्रधानं यच्छास्त्रं तत्सांख्यमिति केचन ॥
तपःप्रधानं शास्त्रं तु पातञ्जलमिति स्थितम् ।
यमादयस्तपोरूपास्तत्रैव हि विशोधिताः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

प्राप्यः परमभोग्यत्वात् निषेव्यः स्वामिभावतः ।
शक्तिकारुण्यभूम्ना च शरण्यस्सीदतां प्रभुः ॥
बहिरन्तश्च तद्व्याप्तिः तत्र यत्रोभयं भवेत् ।
विभोरणोश्च न बहिर्नान्तिः तस्मान्न सा तयोः ॥
प्रयोजनस्य विरहान्न कर्तेश इति ब्रुवन् ।
तस्य सिद्धावसिद्धौ च व्याघातादिपराहतः ॥
निरपेक्षस्वतन्त्रस्य सहकारिमतस्सदा ।
अप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्वा नित्यं स्यादिति चेन्न तत् ॥
तत्तदिच्छाविशेषेण तत्क्रमस्योपपत्तितः ।
इच्छासंतत्यनादित्वात् न च मूलक्षयः क्वचित् ॥
12 सर्वात्मैक्यं विदुः केचिद्देवतैक्यं परे विदुः ।
मूर्तित्रयैक्यं कतिचित् साम्यमेके प्रचक्षते ॥
तेष्वेवान्यतमस्यान्ये विबुधाः परतां विदुः ।
त्रिमूर्त्युत्तीर्णपरतावादिनोऽप्यपरे बुधाः ॥
स हि व्योमातीतवाद इति शास्त्रात्प्रतीयते ।
तत्स्वरूपं किंचिदत्र प्रसङ्गात्प्रतिपाद्यते ॥
उपादानं तु भगवान्निमित्तं तु महेश्वरः ।
इति व्योमातीतवादः दहरविद्यानिरूपितः ॥
तस्मिन्यदन्तरित्यादौ तच्छब्दो व्योमतत्परः ।
स चाकाशो नामरूपनिर्वोढा विष्णुरुच्यते ॥

पृष्ठसंख्या

इदमादियन पद्यं तस्य चार्थोऽयमुच्यते ।
व्याप्यमेवोपपाद्यं स्यात् व्यापकश्चोपपादकः ॥
विरोधे नैव मानं स्यात् अनुमानेऽपि सा भवेत्
विस्तरो न्यायकुसुमाञ्जल्यादौ वीक्ष्यतां बुधैः ।

4 यत्र त्वपरिपूर्णस्य वाक्यस्यान्वयसिद्धये ।
शब्दोऽध्याह्रियते तत्र श्रुतार्थापत्तिरिष्यते ॥
पीनो दिवा च नात्तीति सांकाङ्क्षवचनश्रुतेः ।
तदेकदेशविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते ॥
तामर्थगोचरां केचिदपरे शब्दगोचराम् ।
कल्पयन्त्यागमाच्चैनामभिन्नां प्रतिजानते ॥
प्रायशश्चानया वेदे व्यवहारः व्यवस्थितः ।
सोऽवैदिकः प्रसज्येत यद्येषा भिद्यते ततः ॥
वह्निसंसर्गतो दाहस्यान्यथाऽनुपपत्तितः ।
क्लृप्तिर्दहनशक्तेस्तु दृष्टार्थापत्तिरुच्यते ॥
प्रमाणग्राहिणीत्वेन दृष्टार्थापत्तितोऽधिका ।
श्रुतार्थापत्तिरेष्टव्या प्रमेयग्राहिणी परा ॥

5 प्राभाकरास्त्विमं भेदं न विवक्षन्ति तद्यथा ।
अर्थं बुद्ध्वा शब्दक्लृप्तिरिति सर्वत्र विश्रुता ॥
केवलं द्वारमित्युक्ते पिधेहीति न कल्प्यते ।
किंतु क्लृप्तिः पिधानस्य तदर्थस्यैव लाघवात् ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

1 अथातो मोक्षशास्त्रस्य वर्णाश्रमविशेषतः ।
अधिकारिविकल्पोऽयं संक्षेपादवधार्यताम् ॥
अथात्र प्राञ्च आचार्याः बादरिप्रमुखाः पुनः ।
इच्छन्ति वेदशास्त्रादिं नरमात्राधिकारिकम् ॥
2 अपशूद्राधिकारास्तु वेदाः जैमिनिसम्मताः ।
तथैवचोपानिषदः बादरायणसम्मताः ॥
3 तमेतमिति शास्त्रे च ब्राह्मणग्रहणात्तथा ।
अथ ब्राह्मण इत्यत्र ब्राह्मणग्रहणादपि ॥
न कर्मणेत्यादिशास्त्रे त्यागसंन्यासकीर्तनात् ।
संन्यासिनो ब्राह्मणास्स्युरिह मोक्षाधिकारिणः ॥
तत्साधने मोक्षशास्त्रेऽप्येत एवाधिकारिणः ।
इति सिद्धान्तयामासुः प्राञ्चः केचन सूरयः ॥
4 सर्वेषां च द्विजातीनां तथैवाश्रमिणामपि ।
अधिकारं विदुर्धीराः सुरेश्वरमुखाः परे ॥
श्रुतिस्थब्राह्मणपदमुपलक्षणमित्यपि ।
व्याख्याय चापशूद्राणामधिकारं विदुर्हि ते ॥
ज्ञानमात्रे तु सर्वेषामधिकारोऽस्ति यद्यपि ।
संन्यासनिष्ठा विद्यैव मोक्षसाधनमिष्यते ॥
यल्लिङ्गं गृहिणां विद्यासंप्रदायादिकर्तृता ।
न तत् स्थितन्यायबाधं कर्तुमुत्सहते क्वचित् ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पृ

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पृष्ठसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

आभङ्गाग्राह्यमेकत्वमन्यत् तस्माद्विलक्षणम् ।
प्रत्यभिज्ञाग्राह्यमिति विपश्चिद्भिर्निरूपितम् ॥
देशकालादिभेदेन भेदो यस्तु प्रसज्यते ।
तद्विरोध्यैक्यमेतत्स्यादिति तल्लोकसाक्षिकम् ॥
तेनैव क्षणभङ्गं तं निरुन्धन्ति विपश्चितः ।
प्रत्यभिज्ञाविचारस्तु क्षणवादे प्रतिष्ठितः ॥
8 मानव्यवहृतेर्हेतुः परिमाणमितीर्यते ।
महद्दीर्घमणु ह्रस्वमिति तत्स्याच्चतुर्विधम् ॥
परमाणुरणुः ज्ञेयः त्र्यणुकाद्यं महत् मतम् ।
द्व्यणुकं स्यादणु ह्रस्वं तदूर्ध्वं दीर्घमिष्यते ॥
विभुद्रव्याणि परममहान्तीति विनिर्णयः ।
परमाणौ विभौ चापि मानं नास्तीति केचन ॥
परिमाणं तु परितो भाववेष्टनलक्षणम् ।
तच्चापरिमितख्यातेः विभौ नास्तीति केचन ॥
देशव्याप्तिविशेषः स्यात् परिमाणमितीतरे ।
राश्यादिषु महत्त्वादिः देशसंबन्ध एव हि ॥
आर्जवेनैकदिग्योगो दीर्घतेत्येवमूह्यताम् ।
वक्रत्वं चतुरश्रत्वं कुण्डलत्वादिकं तथा ॥
परिमाणं हि परितो मानमित्यभिधीयते ।
आकाशधातुरेवायं स तुच्छ इति सौगताः ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पृष्ठसंख्या

इतरेभ्यो भिद्यत इत्यभावविषयो मतः ।
व्यावृत्तिर्व्यवहारश्च लक्षणस्य प्रयोजनम् ॥
इति व्यवहृतिः प्राचां विदुषां तन्निबन्धना ।
8 केवलान्वयिहेतुश्च सम्मतो न्यायवेदिभिः ॥
अत एवाविनाभावः दुर्ग्रहः तत्र कथ्यते ।
धर्मादयः प्रमेयत्वात् प्रत्यक्षाः कस्यचित्त्विति ॥
उदाहरन्ति न्यायज्ञाः केवलान्वयिनं क्वचित् ।
इदं वाच्यं ज्ञेयतयेत्यपि क्वापि प्रयुज्यते ॥
तद्दूषयति वादीन्द्रः समाधिस्तत्र हि श्रुतः ।
वाच्यत्वं ज्ञायते चैवं ज्ञेयत्वमभिधीयते ॥
विरोधो व्यक्तिभेदेन यथावदुपशाम्यति ।
वाच्यत्वेऽपि च वाच्यत्वं ज्ञेयत्वे ज्ञेयता तथा ॥
व्यक्तिभेदाद्विरोधस्य शान्तिः बीजाङ्कुरादिवत् ।
नात्माश्रयप्रसक्तिर्वा नान्योन्याश्रयताऽपि वा ॥
प्रमेयत्वाभिधेयत्वप्रसङ्गे इति निर्णयः ।
तथापि विफलं त्वेतदिति केचन जानते ॥
इदं प्रयोजनं ज्ञेयं तत्त्वमुक्ताकलापतः ।
यतो वाचो निवर्तन्त इति श्रुत्येकदेशिनाम् ॥
सद्विवर्तविदां मार्गनिरोधः प्रथमं फलम् ।
दुस्साधं क्वचिदप्येवमवाच्यत्वादि चेत्तदा ॥

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

4 दृश्यसत्ता भवद्व्याप्या दर्शनं व्यापकं मतम् ।
व्यापकानुपलब्ध्यैव व्याप्याभावोऽवसीयते ॥
लिङ्गेनानुपलब्ध्यैव ह्यभावस्य गतार्थता ।
इति बौद्धाः तन्न युक्तं लिङ्गज्ञानानवस्थितेः ॥
अभिप्रायस्सौगतानां तेषामेषोऽवधार्यताम् ।
यो न्यायमञ्जरीन्यायरत्नाकरविशोधितः ॥
दृश्यं सद्यत्र यत्किंचिद्वस्तु नैवोपलभ्यते ।
नास्ति तद्वस्तु तत्रेति बुद्धिसत्त्वे पुमानिव ॥
न दृश्यते चात्र देशे दृश्योऽपि कलशस्त्विति ।
स्वभावहेतुरनुपलब्धिः स्यात्प्रतिषेधकः ॥
यैवैकज्ञानसंसर्गिवस्त्वन्यतरगोचरा ।
धीस्सैवैकतरस्येष्टाऽनुपलब्ध्यभिधा ततः ॥
उपलब्धेरभावोऽन्यो नोपलब्ध्यतिरेकतः ।
तस्मान्न तस्यानुपलब्ध्यन्तरापेक्षयाऽस्थितिः ॥
योऽसावन्यतरस्योपलम्भः स स्वयमेवहि ।
संवेद्य इत्यपि ततो नैव चात्रानवस्थितिः ॥
नास्तीत्यादिव्यवहृतियोग्यताऽभावशब्दिता ।
तादात्म्यमेव संबन्धः तया तस्या इति स्थिति ॥
बहुधाऽनुपलब्धिर्हि तीर्थकृद्भिर्निरूपिता ।
एकादशविधामेके परे षोडशधा विदुः ॥

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

(33) कौमारिलात्मा.

(34) प्राभाकरात्मा.

(35) बादरायणात्मा.

(36) वेदान्तात्मा.

(37) आर्हतात्मा.

पु

(38) धर्मधर्मिभाववादः

(39) द्रव्यवादः.

(40) गुणवादः.

पुटसंख्या

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन

श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

सैषा वसुमती चापि येन राजन्वती कृता ।
सरितस्सागरीभूताः मरवोऽप्युर्वरीकृताः ॥
आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृता
सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ॥
इति वाल्मीकिमुनिना तथा व्यासमहर्षिणा ।
सौहार्देन प्रतिज्ञातं पूरितं भूभुजाऽमुना ॥
बहुना किमिहोक्तेन सर्वविद्वदुपाश्रयः ।
सद्रत्नहारकटकबहुमानितसत्प्रजः ॥
तेन भूपतिवर्येण योऽहं विद्यैकसंश्रयः ।
पण्डितानां रत्नमिति बिरुदेन विभूषितः ॥
भूयस्तथैव च महामहोपाध्यायभूषणम् ।
तदिण्डियाचक्रवर्तिसन्निधेरुपलम्भितः ॥
यदन्तेवासिनो लब्धवर्णाः नानाकलास्वपि ।
भूयो भद्रासनस्थेन तेनैव बहुमानिताः ॥
योऽनेकग्रन्थनिर्माणधुरीणो विश्वविश्रुतः ।
लक्ष्मीपुरंश्रीनिवासाचार्योऽसौ विदुषां मणिः ॥
एकोनविंशशतके पञ्चमे दशकेऽष्टमे ।
आत्मीयैकोनषष्ट्यब्दे यं प्रबन्धं व्यरीरचत् ॥
3 महीशूरमहाराजतुर्यश्रीकृष्णभूपतेः ।
कीर्तिकेतुः मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम् ॥

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन
श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन
लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण
प्रणीतम्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः

स्वस्त्यस्तु

मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम्

सकलशास्त्रसारसंग्रहरूपम्

श्रीमन्महीमण्डलमण्डनायमान कर्णाट देशाधीश्वर
तुर्य श्रीमत्कृष्णराजसार्वभौमाश्रितेन

श्रीमन्महाराज संस्कृतमहापाठशाला विशिष्टाद्वैतवेदान्त
प्रधानोपाध्यायेन

महामहोपाध्यायेन पण्डितरत्नेन

लक्ष्मीपुरं श्रीनिवासाचार्येण

प्र णी त म्

मैसूरु
राजकीय शाखा मुद्रायन्त्रालयतः प्रकाशितम्
संवत् १९२५

विजयतां सच्छास्त्रपद्धतिः